

ANATOLY PODOLSKY

A holokauszt tanulmányozásának és oktatásának kérdése a jelenkori Ukrajnában

A független Ukrajna valamivel több mint egy évtizedében komoly figyelem irányult a zsidók második világháború alatti sorsára. E témakörben önálló intézményes vagy egyéni tudományos kutatások indultak meg, számos monográfia, tanulmány és cikk látott napvilágot. A holokauszt történetét tanítani kezdték az ország közép- és felsőfokú tanintézeteiben, legyen az zsidó vagy nem zsidó. Egyértelmű tény, hogy a holokauszt története immár önálló irányzata az ukrán történettudománynak.

A Szovjetunió széthullása után Ukrajnában a második világháború történetével foglalkozó kutatók önálló területként kezdtek foglalkozni a holokauszt problémakörével. Reális lehetőség nyílt arra, hogy megírják az igazat a zsidók sajátos helyzetéről a nácik által megszállt ukrán területeken az 1939 és 1944 közötti időszakban, arról, hogyan irtották ki az ukrán zsidókat csupán etnikai hovatartozásuk, zsidóságuk miatt. Végre a totalitárius rendszerek fel-tétlen velejáróinak tekinthető eufemizmusok nélkül beszélhettünk a kérdés-ről: a gyilkosságot nem kellett „áttelepítésnek”, a zsidókat pedig „békés szov-jet polgároknak” nevezni. Hannah Arendt joggal állította, hogy bármely, de különösen a sztálini és a hitleri típusú totalitarizmusnak kötelező attribútu-mai az eufemizmus és a xenofóbia. Kutathatóvá váltak olyan bonyolult és még letisztulatlan problémakörök, mint a zsidók és nem zsidók – ukránok és zsidók, lengyelek és zsidók, magyarok és zsidók stb. – kapcsolata a nácizmus éveiben az ukrán területeken. A holokauszt történetét kutató jelenkori (1991 utáni) ukrán historiográfia megítélésem szerint már három fejlődési szakasz-t ért meg. Fontosnak tartom e szakaszok rövid ismertetését.

Az első szakaszban (1991–1995 között) az egyes ukrain régiók katasztrofátörténetét kezdték feldolgozni.¹ A téma megjelent mint kutatási irány és megindult a publikálás. Ezek az első írások még nem tekinthetők okvetlenül tudományos igényűeknek, mivel ekkor még csak kialakulóban voltak a holokauszt tanulmányozásának koncepcionális alapjai, a megközelítési lehetőségek, valamint elindult a tudósok számára végre hozzáférhetővé vált levéltári anyagok rendszerezése.

A második szakasz sajátossága (1996–1999 között), hogy véglegesedik a holokauszt történeti kutatásának koncepciója. E koncepció fő elvei a következők:

- a holokauszt ukrain története része az európai zsidóság katasztrófájának;
- az ukrain zsidók sorsa a náci megszállás idején integrált része az ukrán nép sorsának ugyanebben az időszakban;
- a holokauszt története – a második világháború történetének és Európa 20. századi történetének része.

Ebben a szakaszban megjelentek az első komoly történeti munkák, disszertációk készültek a témában, illetve napvilágot láttak az ukrán területek holokauszt történetének első dokumentumgyűjteményei.²

A harmadik szakasz a holokauszt kutatás ukrán historiográfiájában 2000-ben vette kezdetét és napjainkban teljeseedik ki. E szakasz minőségileg különbözik az előző kettőtől, magas színvonalú kutatás folyik, alapművek jelennek meg, levéltári anyagokat adnak közre, és a tudományos köztudatba emelnek nagy mennyiségű új forrást.

Az ukrán területeken elszenvedett holokauszt kutatásának alapvető formái:

¹ С. Елисаветский: *Бердичевская трагедия*. Киев, 1991.; Я. Хонигсман: *Катастрофа львовского еврейства*. Львов, 1993.; Н. Губенко: *Книга печали*. Симферополь, 1995.; Ю. Ляховицкий: *Попранная мезуза*. Харьков, 1994.; Д. Гошкис: *О чем трубит шофар*. Славута, 1992.; О. Деко: *Кедойшим*. Київ, 1993.; Ф. Левитас: *Бабий Яр. Страницы трагедии*. Киев, 1991.

² *Желтая книга. Сборник документов*. Харьков, 1994.; *Катастрофа (Шоа) и Сопротивление евреев Винницкой области* (составитель Ф. Винокурова). Киев-Тель-Авив, 1994.; *Еврейский геноцид на Украине в период оккупации в немецкой документалистике 1941–1944 гг.* Харьков-Иерусалим, 1996.; А. Подольский: *Нацистский геноцид щодо євреїв України (1941–1944)*. К., 1996.; Ф. Левітас: *Євреї України в роки Другої світової війни*. К., 1997.; Ж. Ковба: *Людяність у безодні некла*. Київ, 1998.; С. Елисаветский: *Полвека забвения. Евреи в партизанском и подпольном движении на Украине в 1941–1944 годах*. Киев, 1998.; Я. Хонигсман: *Катастрофа єврейства Західної України*. Львов, 1999.; *Катастрофа та опір українського єврейства*. Київ, 1999.; *Живыми остались только мы. Свидетельства и документы*. К., 1999.

- tudományos munkák, monografikus irodalom;
- forráskutatás, dokumentumgyűjtemények megjelentetése;
- memoáriróladom, a túlélők visszaemlékezései.

Az ukrainai zsidók második világháború alatti történetének kutatásában kiemelkednek a következő ukrán történészek: Ster Elisavetskij, Faina Vinokurova, Feliks Levitas, Aleksandr Kruglov, Mihail Tăglov, Žanna Kovba, Vladislav Grinevič, Ākov Honigsman és mások.

Ām ha más európai és amerikai kutatók teljesítményét nézzük, akkor egy olyan ország, mint Ukrajna nem elégedhet meg azzal, hogy a témában megvédtek két disszertációt és megjelent néhány tucat könyv, de például az oktatás módszertani szakirodalma teljes egészében hiányzik. A holokauszt történetének kutatását illetően ma Ukrajnában kezdünk másfajta minőségi és mennyiségi paraméterekben gondolkodni.

Az ukrainai humán tudományos értelmiség egyfajta pietista érzéssel, tisztelettel és mély etikai megfontoltsággal viszonyul az európai zsidók, közte az ukrainai zsidók által a nácizmus éveiben megélt tragédiához. Készek a párbeszédre (nagyon fontos, hogy a konstruktív párbeszédre) a holokausztról a zsidó értelmiséggel, átérzik a katasztrófa egyedi és univerzális voltát. Itt kell megemlítenem Miroslav Popovič professzort, Āroszlav Gricak történész doktort, valamint Miroslav Marinovič, Ivan Dzŭba ismert jogvédőket. Ezek az emberek, akik etnikai hovatartozásukat illetően ukránok, nyilvános felszólalásaikban, cikkeikben, monográfiáikban arra törekednek, hogy objektíven mutassák be az ukrán–zsidó kapcsolatok történetét a nácizmus és a második világháború éveiben, nem leplezik el a náci rezsimmal való kollaborálás tényeit. Āroszlav Gricak például jogosan hívja fel a figyelmet arra, hogy a megszállás alatt Ukrajna területén a nem zsidó lakosság (szándékosan kerülöm a „helyi” lakosság definíciót, mert ilyen értelemben a zsidók nem volnának helyi lakosoknak tekinthetőek, és igazolódna kiirtásuk mint fölösleges, „idegen” elemeknek, teljesen Hitler terveinek megfelelően), elsősorban az ukránok igen különböző módon viszonyultak a zsidókhöz: a náci rezsimmal való nyílt kollaborációtól a zsidók megsemmisítésén át, a zsidó nőknek és gyermekeknek akár a saját életük árán való megmentéséig terjed a skála. Ugyanő mutat rá, hogy a holokauszt közepette egy zsidó élet megmentése hőstett volt, a hősiesség pedig nem lehet hétköznapi. Mindebben véleményem szerint az a rendkívül fontos, hogy az ukrán kutatók objektivitásra törekednek, noha ez nem mindig könnyű. Viszont ha ez nem így lenne, semmiben sem különböznének a „totális eufemizmusok” korszakának képviselőitől.

Ugyanennek az ukrán értelmiségnek egy másik részét (és a kultúra, a tudomány és az oktatás területén működő hivatalnokok egy bizonyos rétegét) ingerli az a nagy figyelem, mellyel ma Ukrajnában (szerintük) a zsidó stúdiók, köztük a holokauszt tanulmányozásához viszonyulunk. Megtélésük szerint ezzel diszkrimináljuk az ukrán kultúra és történelem területeit. Nem akarják belátni, hogy az ukrán zsidóságnak többek között a második világháború alatti története, az ukrán és a zsidó kultúra kölcsönhatása integrált összetevője az ukrán történelemnek és kultúrájának (mint ahogyan a kérdést az ukrán humán értelmiség fentebb bemutatott része értelmezi). E második csoport nyomasztónak tartja a zsidók körüli hírverést, mely konferenciák, szemináriumok szervezésében, szakirodalom megjelentetésében nyilvánul meg a zsidó szervezetek, a zsidó humán értelmiség, valamint a zsidó értékek ukrain megőrzésében és propagálásában velük közös célt követők részéről. Felborzolja a kedélyeket az a tény is, hogy a judaizmussal kapcsolatos tudományos és felvilágosító projektekre az ukrain zsidó szervezetek megtalálják a pénzügyi forrásokat, az ukrán hasonszervezetek viszont nem, vagy csak kis mértékben, illetve nem is próbálkoznak vele.

Igen bonyolult és kényes kérdés, hogyan viszonyul az ukrain zsidó etnikum a holokauszt történetének kutatásához és oktatásához. Ukrajna függetlenné válása óta a különböző zsidó szervezetek sokat tettek a nácik és a kollaboránsok által megsemmisített ukrán zsidók emlékének megőrkítéséért.³ Az emlékmegőrző munka hovatovább állami kereteket ölt, ami dicsőségére válik az ukrán államnak. Ugyanakkor a zsidó vezetők egy része, miközben belátja az emlékműállítás, a múzeumlétesítés, a kutató- (sokkal inkább feltáró) munka jelentőségét a holokauszt és az európai zsidóság ellenállása történetének megőrkítésében, igen harciasan fellép az ellen, hogy a kérdéskört tanítsák az ukrain zsidó, de különösképpen nem zsidó oktatási intézményekben.

³ Példaként említhetjük a lvivi gettó foglyainak emlékművét, melyet 1992-ben állítottak fel, az ukrán és jiddis felirattal ellátott emlékművet Lvivben a janovi láger területén, Kijevben a Babij Árt, Dnyipropetrovskban a Gagarin parki emlékművet, Harkovban a Dro-bickij Árt, valamint az emlékjeleket Nyugat-Ukrajnában (Strij, Sambor, Rafalivka, Drohobič), Podóliában (Starokonstantinov, Hmel'nik, Bersagy), Bukovinában, Odeszában és Odesza megyében stb. Fontos megjegyezni, hogy ezeket az emlékműveket és emlékjeleket nem az ukrán állam pénzén, hanem magánadakozásból, a zsidó közösségek segítségével, valamint lelkes segítők közbenjárására állították fel. Az utóbbiak között megemlíthetjük Boris Gidalevičet Odeszából, Il'ja Kabančikot Nyugat-Ukrajná-ból, Isaak Abovičot Podóliából. Az államnak csak annyi szerepe volt, hogy engedélyezte az emlékhelyek kialakítását, nem górdított akadályokat az útjába.

A zsidó szervezetek és vezetők másik része tevékenyen támogatja, mi több, részt vesz holokauszt oktatásában, e témakörnek az ukrainai oktatási intézmények tanterveibe való beépítésében. Ennek érdekében oktatási-módszertani szemináriumokat szerveznek a különböző szintű tantestületek tagjai, a tanulók és a diákok részére. Ezeknek a szemináriumoknak rendszerint nagy a visszhangja, a nem zsidó hallgatóság körében élénk érdeklődést váltanak ki. E hallgatói réteg érdeklődésének motiválása széles körű, de további módok feltárásán is fáradozunk. A szemináriumok nemes célja, hogy informálja, felvilágosítsa a hallgatóságot, formálja a toleranciaképességet (jelen esetben nem csak a türelmet, hanem, megítélésem szerint, a dolog fontosságának belátását) az ukrán társadalomban, valamint, hogy demonstrálja az ukrán kultúra és történelem multietnikus jellegét. Magam is híve vagyok ennek a szemináriumi formának, részt veszek a szervezésben, a témakörök kialakításában, előadásokat tartok. Eközben azt figyeltem meg, hogy kollégáink, az ukrán iskolák történelemtanárai lelkiismeretesen befogadják és megtanulják azt a tényanyagot, amit a magunk részéről szintén lelkiismeretesen adunk át, és reprodukálják (már amennyire ez lehetséges és megengedett az állami szervek, Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma részéről) tanítványaik számára. Miért teszi ezt ma sok pedagógus? Azért, mert hivatalosan szólítják fel őket a szemináriumokon való részvételre és a tanteremben tartaniuk kell magukat a tantervhez, mely hál' istennek tartalmazza ezt a témakört. Illetve egyeseket merkantilista megfontolások vezetnek. Mindez érthető. De tegyük fel a kérdést, hogy megváltozott-e a kollégák, a történelemtanárok világszemlélete, képesek-e másként viszonyulni a 20. századi történelem, a második világháború történetének, a holokauszt történetének megértéséhez és oktatásához, tisztában vannak-e valójában azzal, mit is tanítanak, vajon milyen álláspontot képviselnek – antiszemiták vagy filozemiták, toleránsak vagy intoleránsak, humánusak vagy antihumánusak? Meggyőződésem, hogy ma a nem zsidó hallgatóságnak nem csak meghallani, hanem megérteni kell a holokauszt problematikáját. A narrátori és az egyszerű felmondás kora lejáráóban van. Ez egyértelműen megmutatkozik azokon a pályázatokon, amiket iskolások és diákok részére írunk ki a holokauszt témakörében. Az értékes munkák alkotó módon születnek, nem reproduktyvak, ám, sajnos, ezek még elég kis számúak.

Az ukrainai egyetemeken már néhány év óta jelen van *A holokauszt története* c. szakkollégium. Bevezetését Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma engedélyezte 2002-től kezdődően. Ma Lviv, Csernivci, Luck, Kijev, Zaporizsja, Donyeck, Nyikolajev, Szimferopol, Odesza, Harkov és néhány más

város egyetemének történelem karán oktatják. A diákok a legkülönbözőbb módon fogadják e szakkollégiumot, de gyakorlatilag nincs olyan, aki számára közömbös lenne. Ez pozitív fényt vet az új ukrán társadalomra. A diákok körében végzett felmérések arról tanúskodnak, hogy a holokauszttal kapcsolatban a mai ukrán diákokat leginkább foglalkoztató kérdés, hogy: miért éppen a zsidók? Miért van az, hogy a zsidó nép a világtörténelem és az európai történelem folyamán időről-időre vagy permanens módon üldözés és gyűlölet tárgyává lett? Miért van az, hogy Hitlernek viszonylag könnyen sikerült az antiszemitizmust a náci ideológia alapjává tenni? Ezek és az ehhez hasonló kérdések azt bizonyítják, hogy a zsidók történetének oktatását nem a holokauszttal kell kezdeni, hanem a zsidókról is beszélni kell az ókor, a középkor, az újkor történelmében és ez teljességgel legitím egy olyan multikulturális, multietnikus államban, mint Ukrajna. Ez esetben nyilvánvalóvá válik, hogy a zsidó nép története nemcsak üldözések és az elemi emberi jogok megtagadásának végtelen sora – ahogy Nikolaj Bergyajev orosz filozófus írta, hanem egy bibliai nép hatalmas szellemi és kulturális története, amely nagyban hozzájárult többek között az európai civilizáció és kultúra fejlődéséhez.

Szólnom kell arról is, hogyan fogadják ezt a témát a zsidó gyerekek. Tudományos vezetője voltam a *Soá oktatása Ukrajna zsidó iskoláiban* c. projektnek, melynek védnöke és finanszírozója Izrael állam ukrainai követsége és Izrael Oktatási Minisztériuma volt. A projekt 2001 decembere és 2002 februárja között zajlott Ukrajna nappali tagozatos zsidó iskoláinak felső osztályos tanulói részvételével. Kétnapos szemináriumokat tartottuk a soá történetéből Kijevben és Lvivben, melyek során előadások hangzottak el, dokumentumfilmeket és művészfilmeket vetítettek és vitattak meg, a résztvevők a holokauszttal kapcsolatos helyeket kerestek fel.⁴ A projekt tervezésében és szervezésében segítségemre voltak a munkatársaim, akik ismert történészek és pedagógusok: Il'â Kabančik, Mihail Ťaglyj, Il'â Medvinskij, Artur Fredekind. Tehát a zsidó befogadásról beszélünk. Kétségtelen, hogy az elsősorban a családi emlékezésen, a zsidó nép kollektív történelmi emlékezetén alapszik. Igaz, hogy a zsidó gyerekek képesek az erőteljes átélésre és együttérzésre, többségük a szemináriumok anyagát nem csak gnoszeológiai, hanem érzelmi szinten is

⁴ E szemináriumok résztvevői megtekinthették a következő játékfilmeket: Steven Spielberg *Schindler listája*, *Az utolsó napok*, Andzej Vajda *Tájkép csata után*, Roberto Benigni *Az élet szép*, Dmitrij Astrahan *Pokolból pokolba*, valamint dokumentumfilmeket: *Yad Váshem*, Simon Wiesenthal *Genocide*, Lena Riefenstahl német filmkrónikái. A kijevi és a lvivi szemináriumok résztvevői felkeresték az ukrainai zsidóság pusztulásának helyszíneit: Babij Árt, a janovi lágert, a lvivi gettót.

befogadta. Erről tanúskodnak a foglalkozások végén született rajzok, versikék. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy az ukrainai zsidó gyerekek egy része a holokausztot valami nagyon régi, szinte legendába illő dolognak tartja, az emlékezetet szimbolikusan fogja fel és azt mondja: „Megint Babij jarba megyünk, mi már többször voltunk ott...”. A többség életkori sajátosságokból eredően kategorikusan és egyöntetűen értékeli a zsidókat és a nem zsidókat a holokauszt idején. Vagyis van min elgondolkodnunk. E szemináriumok során megbizonyosodtunk arról, hogy nagyon fontos arra törekedni, hogy feltárjuk a holokauszt emberközeli oldalát.

Véleményem szerint Ukrajnában elérkezett az idő, amikor a holokauszt témáját ki kell vonni a politikai, pénzügyi és más konjunkturális körökből, s a magas szintű tudományos, pedagógiai vizsgálódás és feldolgozás körébe kell emelni. Példának okáért ma oroszországi kollégáink (történészek, tudósok, zsidó és nem zsidó értelmiségiek általában) úgy gondolják, hogy a jelenkori Ukrajnában a szerintük igen nagy érdeklődés a holokauszt tanulmányozása és oktatása iránt azért van, mert az ukrainai politikai establishment arra törekszik, hogy mihamarabb integrálódjon a különböző európai struktúrákba. Ismeretes, hogy Európa nagy tisztelettel viszonyul a holokauszt kutatásához, ezt a kontinens a toleranciára nevelés egyik kulcsösszetevőjének tartja, mivel az elmúlt század (azaz a 20. század!) közepe tájt lealacsonyította és megbélyegezte magát az európai zsidóság katasztrófájával, amikor irracionális, elborzasztó és tragikus türelmetlenséget tanúsított a zsidók iránt. Oroszország számára szerintük ez a kérdés nem aktuális, mivel Oroszország előtt a mai világban egyéb geopolitikai feladatok állnak, az orosz politikában az európai vektor nem élvez prioritást és így tovább, azaz a holokauszton nincs különösebb tanulmányozni való, annál is inkább, mert a második világháború (pontosabban, ott még ma is mindenféle kompromisszum és átgondolás hiányában – Nagy Honvédő Háború) Oroszország számára nem kizárólag a zsidóság genocídiuma; az orosz társadalomnak van elég saját problémája. Ez azt jelentené, hogy az orosz kultúra nem vállal közösséget az európai kulturális hagyományokkal, Európával, Oroszország nem visel erkölcsi felelősséget az európai történelem eseményeiért?

Íme, ez a helyzet. Ma számomra fontosnak tűnik feltenni a kérdést: miért kell ma tanulmányozni (értsd: kutatni és oktatni) a holokausztot? A kérdésre adott választól sok minden függ. A zsidó kulturális hagyományban mindig fontos volt, hogy a gyermeket megtanítsák arra, hogy jó és bölcs kérdést tudjon feltenni. A válasz már más kérdés... Véleményem szerint adott esetben nekünk, zsidóknak és nem zsidóknak egyaránt nagyon fontos, hogy a

katasztrófa eseményeit emlékezetünkbe vessük és tovább adjuk az eljövendő nemzedékeknek (bármilyen banálisan is hangozzék ez, ezt meg kell tennünk!), történelmi tényekre és tudományos kutatásokra alapozva végig kell gondolnunk, miért történt mindez, miért volt lehetséges, miért az európai kultúrában esett meg, miért történhetett meg emberekkel egyáltalán. A világ-történelemben a holokauszt miért a zsidósággal kapcsolódott össze? Miért éreztek együtt az emberek és viszont? Miért mondjuk és írjuk azt, hogy a helyi lakosok és a zsidók? Kik akkor a zsidók? Más bolygóról származnának? Kirekesztjük a zsidókat földi helyükről, mint Hitler tette? Mi történik? A holokauszt valóság volt? Az antiszemitizmus soros fellángolása a vén Európában? Vagy kiirtás faji alapon? Vagy lehetséges, hogy nem faji alapon, hanem civilizált gyűlölet volt irracionális vagy racionális alapon, mert az emberiségnek elege lett az etikai normákból, a tízparancsolatból, a lelkiismeret-furdalásokból? Esetleg az emberiség meg akart futamodni, a szabadság előtt Eric Fromm módjára? És miért nem szabad ezt a történelmi tényt elfelejteni, csúsztatni, elferdíteni vagy meghamisítani? Őszintén szólva nem tudom, hogy jön ide, hogy akarunk vagy nem akarunk (törekszünk vagy nem törekszünk, prioritások, vektorok, konjunktúra) integrálódni a jelenkori európai politikai struktúrákba.

Ukrajna Nemzeti Tudományos Akadémiája Politikai és Etnikai-Nemzeti Kutatóközpontja mellett éppen annak érdekében hoztuk létre a Holokauszt Történetét Tanulmányozó Ukrán Központot, hogy szakszerűen, tudományos szempontból tanulmányozhassuk és oktathassuk a holokauszt történetét, és választ adjunk a feltett kérdésekre.

Központunknak saját tudományos közlönye van, melynek első száma 2002 áprilisában jelent meg Kijevben *Golokost i sučasnist'* (Holokauszt és jelenkor) címmel. Eddig hét számot adtunk ki. A lapot Ukrajna Zsidó Konföderációja és a JCDF (New York) finanszírozza. Jellegét tekintve tudományos-elemző és pedagógiai kiadvány, amely az ukrainai és az európai holokauszt témakörével foglalkozik. Ukrainai, oroszországi, izraeli, németországi, USA-beli és más országbeli szakemberek, történészek, filozófusok, politológusok, kultúrakutatók írásait közöljük. Teret kívánunk szentelni a zsidók sorsát érintő legkülönbözőbb aspektusoknak a náciizmus időszakát illetően – gettók és lágerek, kollaboránsok és életmentők, az ukrán–zsidó kapcsolatok, a katasztrófával kapcsolatos legújabb ukrainai levéltári felfedezések, a revizionizmus elve és a holokauszt tagadása, a soá pszichológiai, filozófiai és teológiai feldolgozása, a holokauszt a művészetben, humanitárius aspektusok, a legszélesebb körű vitaanyagok. A holokauszt története ukrainai kutatásának és oktatásának eredményeit

rendszeresen közétesszük a Holokauszt Történetét Tanulmányozó Ukrán Központ honlapján (www.holocaust.kiev.ua).

Bízom benne, hogy együttműködésünk a világtörténelem és az európai történelem eme tragikus és bonyolult eseményeire vonatkozó történelmi emlékezet megőrzésében nem hiábavaló.

Fordította: *Fedinec Csilla*

A HOLOKAUSZT TÖRTÉNETÉRŐL UKRAJNÁBAN KIADOTT
ALAPVETŐ MŰVEK BIBLIOGRÁFIÁJA

- С. Елисаветский: *Бердичевская трагедия*. Киев, 1991.
 Я. Хонигсман: *Катастрофа львовского еврейства*. Львов, 1993.
 Н. Губенко: *Книга печали*. Симферополь, 1995.
 Ю. Ляховицкий: *Попранная мезуза*. Харьков, 1994.
 А. Подольский: *Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944)*. Київ, 1996.
 Ф. Левітас: *Євреї України в роки Другої світової війни*. Київ, 1997.
 Ж. Ковба: *Людяність у безодні пекла*. Київ, 1998.
 С. Елисаветский: *Полвека забвения. Евреи в партизанском и подпольном движении на Украине в 1941–1944 годах*. Киев, 1998.
 Я. Хонигсман: *Катастрофа еврейства Западной Украины* Львов, 1999.
Катастрофа та опір українського єврейства. Київ, 1999.
Катастрофа (Шоа) и Спротивление евреев Винницкой области. Составитель Ф. Винокурова. Киев-Тель-Авив, 1994.
Желтая книга. Сборник документов. Харьков, 1994.
Еврейский геноцид на Украине в период оккупации в немецкой документалистике 1941–1944гг. Харьков-Иерусалим, 1996.
Евреи Винницкой области в партизанском и подпольном движении. Малоизвестные страницы. Составитель Ф. Винокурова. Винница, 2000.
Сборник документов по уничтожению евреев Украины в период нацистской оккупации 1941–1944. Составитель А. Круглов. Киев, 2002.
Холокост в Крыму. Сборник документов и материалов. Серия „Українська бібліотека Голокосту”. Составитель М. Тяглый. Симферополь, 2002.
 Д. Стародинский: *Одесское гетто*. Одесса, 1991.
 Д. Гошкис: *О чем трубят шофар*. Славута, 1992.
Ціною власного життя. Рівне, 1995.
Живыми остались только мы. Свидетельства и документы. Киев, 1999.

ANATOLY PODOLSKY

Questions of Holocaust studies and teaching in present-day Ukraine

The Ukrainian Centre for Holocaust studies functions as a charitable foundation run by the Department of Jewish History and Culture within the Ukrainian National Academy of Sciences' Institute for Political and Ethnic Studies. The Centre plans to conduct comprehensive scientific studies and pedagogical activity in the sphere of Holocaust history primarily with reference to the territory of Ukraine, though naturally not neglecting Europe as a whole. The Centre co-operates with scientific and public organizations and hopes to receive support from various public and private institutions and foundations, both in Ukraine and other countries. The major directions in activity of the Centre involve scientific research and pedagogical endeavours.

In the scientific sphere we plan to create a data base of archive sources and to process archives, witnesses' accounts, audio and video materials and bibliographies, to publish both original and translated scientific literature dedicated to the problems of Holocaust history, to publish a scientific bulletin and journal concerned with the above-mentioned issues, and conduct scientific conferences and seminars.

In the pedagogical sphere, we plan to develop and publish programmes, teaching aids and textbooks on the problems of teaching Holocaust history in secondary and higher schools of Ukraine, and to organise educational and methodological seminars for pupils, students and teachers.

In summary, our work involves the creation of a data base, the preparation of concepts and methods for educational programmes, issuing books in an "Ukrainian Holocaust Library" series, plus organizational and lecturing activity.